

להגהות הגר"א על מסכת שקלים

מאת

משה עסיס

בסוף הקדמתו הקצרה לפירושו – 'פני זקן'¹ – למסכת שקלים, חותם הרב יצחק אייזיק, האדמו"ר מקמארנא,² במפתיע את דבריו בהתנצלות הבאה: 'ואל יחשדני הרואה שיצאתי בכאן ללחום את רבינו חלילה חלילה. מה לעני כמותי להלך נגד הצוררים בצרור החיים וכפרט על איש שלא עמד מימות הרמב"ם. לב מבעית בשני תלמודי' כמותו. והיו שגורין על פיו. ולא הלך ארבע אמות בלא תורה. ובלא תפילין. וחלילה לנו. מאיזה כוונה בלתי רצויה. ומובטחני שחבירי ידונוני לזכות. ולחסד'.

אך הלומד יגלה שאכן יצא הרב ללחום, ומלחמה סוערת, את 'רבינו' – הגר"א בהגהותיו על ירושלמי שקלים. שכן מתקבל הרושם, שהפירוש הזה נכתב לשם כוונה אחת עיקרית – השגה על הגהות הגאון למסכת זו. אמנם במספר מקומות זעום הוא מסכים לדעת הגאון, או נוטה לדבריו: 'ובכאן גריס הגאון... ודברים אלו הם מיוסדים על אדני פז ושהם',³ 'וכן הגיה הגאון ונכון',⁴ 'כך גירסות [כך!] הגאון ונכון',⁵ 'כן הגיה הגאון ונכון',⁶ 'ויותר היה נכון ליגרוס [כהגהת הגאון – מ"ע]... והפירוש הזה יפה אף נעים אף לפי הגירסא הכתוב' לפנינו'.⁷ אבל בדרך כלל הוא דוחה את דברי הגר"א מכל וכל. לעיתים ברמז קל ומכללא דמילתא: 'ואין להגיה כלל',⁸ 'ואין לשבש שום גירסא',⁹ 'ואין לשבש הספרים בחנם ולגרוס ככלים'.¹⁰ או בדרך כבוד: 'ומה שמחק כאן לא ירדתי לסוף דעתו להבין

* מאמר זה הוא פרסום חלקי של הרצאה שהרציתי ביום ה, כ' באב תשמ"א (20.8.81), במסגרת הקונגרס העולמי השמיני למדעי היהדות בירושלים, בשם: הגהות הגר"א על מסכת שקלים. הדברים נכתבו בסגנון ההרצאה, כמות שניתנה לראשונה.

¹ דפוס ראשון: לכוב תרי"א.

² כה בשבט תקס"ו – באייר תרל"ד. על תולדותיו ראה: ח"י ברל, ר' יצחק אייזיק מקאמרנא, ירושלים תשכ"ה.

³ טו ג, ד"ה שתהא.

⁴ כד (הראשון, וצריך להיות: כג) א, ד"ה ורבנן.

⁵ שם ד, ד"ה הכי גרסינן [שם, ג].

⁶ כו א, ד"ה המספק.

⁷ י ג, ד"ה כמה דאת אמר [שם, ב].

⁸ ב ב, ד"ה אף כאן.

⁹ ג ג, ד"ה ה"ג ר' ברכי'.

¹⁰ יד ב, ד"ה ה"ג שמואל

כוונתו.¹¹ ולעתים בדברים חריפים, שאינם רגילים כלפי הגאון: 'ויש שהגיה מתנית' פליג' על רב אחא... וזה דבר מתמיה מאוד. ואין להאריך בסתירות דבריהם כי כל רואה יראה שהוא יסוד נופל',¹² 'והחידוש הזה שחידש הגאון והא תנא אבני ירושלי' לא נמצא בשום בריית',¹³ 'והאי רבא לא ידענא ליה כלל',¹⁴ 'כך הוא פירוש הסוגיא בלי מחיקה והריסה',¹⁵ 'ואין לימחוק [כך!] ולהוסיף על חנם',¹⁶ 'ומחיקה זאת לא ידענא ליה למה ועל מה',¹⁷ 'וגם בגירסת הגאון לא מצאנו נחת',¹⁸ ועוד ועוד.

ויש שהוא מציג גירסאות בדיבור 'ה"ג', אף שאין שום מחלוקת בגירסה בנוסחאות התלמוד שלפניו, כשכל מטרתו היא לאשר את הגירסה שלפניו ולהוציא מידי הגהת הגר"א: 'ה"ג ורשב"ל' וכו',¹⁹ 'בליסטים מזוין גרסין',²⁰ 'וה"ג משום שבועת תקנה',²¹ 'ה"ג דאינון אמרין',²² 'וה"ג וגבי אשם נמי',²³ 'וה"ג כל שדמי חטאת [כך!] מיתות מעורבת',²⁴ 'ה"ג ולא אמר אם מת יפלו לנדב',²⁵ ועוד.

זו היא אפוא ביקורת כללית כמעט על שיטתו של הגר"א בלימוד המסכת ובהגהתה, כשהוא מעמיד כנגדה דרך אחרת של התייחסות לטכסט התלמודי. מי שרוצה ללמוד את פירוש 'פני זקן' לעומק, חייב להשוות תמיד את דבריו עם הגהות הגר"א כדי לרדת לסוף דעתו של המחבר.

על רקע פולמוסי מסקן ומרתק זה יצאנו ללמוד את הגהות הגר"א. מצאנו, שנדרשים אנו לשלושה עיונים לשם הבנה ביקורתית שלהן:

(א) מה היה נוסח המסכת שהגיה הגר"א? שהרי מסכת שקלים 'נתברכה' בשפע של מהדורות שונות, בייחוד בדפוסי הבבלי, והרי דבר ברור הוא, שמבלי לדעת את הגירסה שהיתה לפניו, לא נבין את הגהתו. וכבר עמד על חשיבות דבר זה תלמידו, ר"ח מוולוז'ין:

כי לא רבים יבנו משפט ההגהות וכאשר קרה לי כי הראו לי בוויילנא הגה א' ונפלאתי ע"ז אח"ז התבוננתי כי הג"ה היא ע"פ גירסא שהיה לו בש"ס הקדומה כי

11 כה א, ד"ה אמה כרכוב.

12 יג ג, ד"ה ה"ג מתניתא.

13 יד ג, ד"ה חוץ לעזרות.

14 טו א, ד"ה ה"ג עד כדון.

15 כ א, ד"ה או בעזים [יט ד].

16 כא א, ד"ה דכתיב.

17 כד ג, ד"ה לשירות [שם, ב].

18 כו ב, ד"ה הסיע דעת (ולפני הלימה יש נקודה אחת. וצריכות לבוא נקודתיים).

19 ה ב, ד"ה ה"ג ורשב"ל.

20 ו ג, ד"ה בליסטים.

21 שם, ד"ה אמר ר' אלעזר.

22 ח א, ד"ה ה"ג דאינון.

23 שם, ד"ה מן למעט (ואחרי הלימה יש נקודתיים, אך צריכה לבוא נקודה אחת).

24 ט א, ד"ה ה"ג הלכה אחת.

25 שם, ד"ה ה"ג ולא.

בכל מקום אשר כתב רש"י ה"ג חתר הוא לדעת הגי' הישינה הכתובה לפניו וכמה פעמים קיום הגי' הישינה ועפ"י הגי' הישינה נכונים מאוד הגהות הגר"א שם.²⁶

(ב) מה היא מידת האותנטיות של הגהות הגר"א שלפנינו, ובאיזו מידה חלו בהן שיבושי מעתיקים ומדפיסים? שהרי על הגהות הגר"א לתלמוד, שנדפסו לראשונה בוינה (תקס"ו-תקע"א), אומר שוב הר"ח מוולוז'ין: 'שהגהות על הש"ס מוטעים ונדפסים בטעות ובשגיאות'.²⁷ ואילו תלמיד הזקונים שלו, ר' ישראל משקלוב, בהקדמתו ל'תקלין חדתי',²⁸ כותב עליהן: 'כי הגהותיו הן הן גופי הלכות ונמסרו לע"ה ולגוי מדפיס'.²⁹ הגוי הוא אנטון שמיד, שאצלו נדפס התלמוד בוינה, ו'ע"ה' — לפי ניסוחו של הרב — הוא המדקדק הידוע יהודה ליב בן-זאב, ששימש כמגיה בהוצאה זו.³⁰ ולהלן: 'לעת כזאת אשר אנכי בדרך נחני ה'. ראיתי הגהות הש"ס של מרן הגאון שנדפסו בוויין. כלי שום טעם כ"א חתומים וסתומים כאשר היו בכתובים, ולא עוד אלא שנשתבשו הרבה מאד ובתוכם הגהות זו המסכת [=שקלים] נתערבבו ונסתתמו באין מביין'.³¹

(ג) מה הם מקורותיו של הגר"א בהגהות?³²

*

הגהות הגר"א על מסכת שקלים נדפסו לראשונה³³ בוינה תקס"ז (1807), בדפוס אנטון שמיד, כתשע שנים אחרי פטירתו של הגאון.³⁴ הן נשלחו שמה על-ידי יורשיו של הגאון, כפי שמציין בפירושו יהודה בן-זאב ב'הקדמת המגיה', שנדפסה בראש מסכת ברכות.³⁵ רבינוביץ מעיר,³⁶ שאין הוא יודע מי העתיק אותן מתלמודו של הגר"א.

²⁶ י"ה לוי, עליות אליהו, ירושלים תשי"ד, מג ע"ב.

²⁷ שם; ואת מקור הדברים הבאתי בנספח, סי' 3.

²⁸ דפוס ראשון: מינסק תקע"ב; דפוס שני: שטעטין תרכ"ג. רעל פיו אני מציין בהמשך. אבל כל הציטטים שהבאתי נבדקו גם בדפוס ראשון. הם מופיעים כך גם שם, להוציא הבדלים מעטים בקיצורים ושיבושי דפוס, ואותם דבאתי בין סוגריים עגולים; ולהוציא שני מקומות חשובים שצליהם העמדתי באריכות (ראה להלן עמ' 107 סוף סי' 1 וסוף הערה 61).

²⁹ עמ' 2 (המספור שלי), סד"ה ואם כך.

³⁰ ראה: ש"מ חננס, תולדות הפוסקים, חשומ"ד, עמ' 39, ערך משנת אליהו; ב' לנדוי, הגאון החסיד מוילנא, ירושלים תשכ"ה, עמ' ש"י, הערה 3 [עמ' ש"ט], ד"ה שומרי אמונים. (תודתי לפרופ' י' זוסמן שהעירני על הספר האחרון.)

³¹ עמ' 3, ד"ה לעת.

³² בהרצאה הצגתי כאן שאלה נוספת: שאלת דרכו של הגר"א בהגהות. דנתי בה בסוף ההרצאה באופן כללי, תוך עימות עם שיטתו של האדמו"ר מקמארנא. השמטתי נקודה זו מן המאמר, מכיוון שהערכה מלאה של הגהותיו של הגר"א אחת לאחת, מול השגותיו של בעל 'פני זקן', ותיאור מלא של שיטת שניהם, מחייבים טיפול נרחב יותר, שאולי נדרש לו בעתיד.

³³ וראה להלן בנספח למאמר.

³⁴ ב"ט תשרי תקנ"ח (=9.10.1797). ראה לנדוי (הערה 30), עמ' שלה.

³⁵ וזו לשונו: 'ופור נתן [אנטון שמיד] ליורשי הגאון מו' אלי' ווילנא לזכות גם בהגהותיו' (עמ' 2 [המספור שלי], ד"ה ועתה). מסכת ברכות נדפסה שם בשנת תקס"ו.

³⁶ נ"נ רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד (מהד' הברמן). ירושלים תשי"ב, עמ' קכט, הערה 1.

ההגהות משתרעות על שני עמודי פוליו בסוף המסכת וסדורות בדרך כלל כך: מספר הדף, העמודה, השורה, ³⁷ הנוסח שלפני ההגהה וההגהה. לעיתים מצוינת גם ההלכה. ³⁸ והנה, על נוסח התלמוד שלמד בו הגר"א יש בידינו שתי מסורות סותרות במקצת. מצד אחד מוסר רבינוביץ: 'ושמעתי מפי תלמיד חכם גדול שראה את התלמוד שלמד בו הגאון ז"ל אצל הג"מ יהודה בכרך ז"ל האבד"ק סייני עם הגהות בכתב ידו, והן מועטות ושוונות מהגהותיו הנדפסות, והתלמוד הוא דפוס בנכשתי'. ³⁹ הכוונה לתלמוד הבבלי, שנדפס באמסטרדם בבית עמנואל בנכשתי משנת ת"ד-ת"ח ⁴⁰ [=דפוס אמסטרדם א]. מסכת שקלים נדפסה שם בשנת ת"ה (1645). ⁴¹ מצד שני, ב'אחרית דבר' שבסוף ש"ס וילנא, כותבים האלמנה והאחים ראם — למעשה, שפ"ן הסופר — את הדברים הבאים: 'וראינו להזכיר קצת מהספרים הקדמונים מדפוסים הראשונים יקירי המציאות שהיו בידינו לתועלת ההדפסה, והיו לנו לעינים בנוסחאות ישרות ולבירור ההגהה המדוייקת. ה"ה... (ג) מסכתות רבות מדפוס ברלין ופפד"א תע"ה-תפ"ב' ⁴² שלמד בהן הגר"א ז"ל וכתב עליהן את הגהותיו בעצם כ"ק'. ⁴³ מסכת שקלים שבהוצאה זו נדפסה בשנת תע"ח (1718). ⁴⁴

³⁷ בשני מקומות חל בלבול בסדר השורות, ושורה מאוחרת קודמת לזו שלפניה. ראה ע"א, שו' 44-45; ע"ב, שו' 7-9.

³⁸ לדוגמא, ההגהה הראשונה: 'דף ב ע"ג שורה ב' [צ"ל: ח] נאמר כאן חדשי-נ"ב חדשי לחדשי' (ע"א, 1). ובציון ההלכה: 'דף וי"ו ע"ד הלכה א', ד"ה ראון [כך!] זמן עצי כהנים כו' צ"ל תמן תנינן עצי כהנים תשעה ראי [כך!] זמן כו' (שם, 61). ועל-פי העמוד והשורה של מהדורה זו אני מציין את הגהות הגר"א שבאמרו זה.

³⁹ מאמרו הנוכח (הערה 36), שם. וראה להלן, הערה 43.

⁴⁰ ראה שם, עמ' צג.

⁴¹ שם, עמ' צד.

⁴² ראה שם, עמ' קח.

⁴³ שם, עמ' קער-קעז. 'אחרית דבר' שבש"ס וילנא הועתקה בידי הברמן במהדורה זו, עמ' קנז-קפ, ולעיל, ריש עמ' קעז, הם מונים בתוך רשימת כתבי-היד של ראשונים ואחרונים שהשתמשו בהם בהוצאת ש"ס וילנא (עמ' קסח ואילך) את: 'באור הגר"א ז"ל למסכת ערכין ובכורות והוספות להגהות הגר"א ז"ל וביותר לסדר זרעים ושקלים ותמורה, מעצם כ"ק. יש שנעתקו מגליון הש"ס שלו, אשר כמה מסכתות ממנו היו בידי הג"מ יהודה בכרך ז"ל מסייני בעל נמוקי הגר"ב, וקנינו אותם מבניו יחי' והעתיקם הג"מ אברהם אבא קליינרמאן ז"ל הנ"ל, אשר עמל ויגע שנים רבות בהעתקתו ובירור כתבי יד קדשו, מעל גליונות הש"ס שלו, ויש שהיו בידי כ"ק בחבורות לבדן, כמו באור הגהות למס' ערכין תמורה בכורות שהשיגם מאוצר הספרים של הרה"ו מו"ה שמרי' צוקערמאן ז"ל ממאהליב'. והנה יוצא לכאורה מכאן, שהוספות אלה להגהות הגר"א לשקלים נעתקו מגליון מסכת שקלים של הגאון, שהיתה ברשות הר' יהודה בכרך, שהיא מדפוס בנכשתי, כאמור לעיל בפנים. אבל בשער המסכת שבבבלי דפוס וילנא נאמר: '(ד) הגהות הגר"א להג"מ אליהו ז"ל הגאון מוויילנא. ונוספו עליהן לקוטים מעצם כ"ק'. ולהלן, א ע"ב, מובאים ליקוטים מעטים אלה תחת הכותרת: 'לקוטים מרכינו הגדול הגר"א מוויילנא וצלה"ה על משניות מס' שקלים', ובהמשך 'נעתק מעצם כ"ה הקדושה הנמצא בכרך ליקוטיו ומשם איזה לקוטים העתיק בעל המחבר תקלין חדתין וקבעם בספרו בשם רבינו ואת אשר לא הובא לשם ראינו להציג פה לזכות הרבים'. הרי אומר, שפירושים אלה (ולא הגהות!) לא נלקחו מהגהותיו שעל המסכת, אלא מכרך ליקוטיו. נמצא, שאין בידיעה זו כדי לסתור את מה שהעלתה הבדיקה שלנו להלן, אודות הדפוס שהשתמש בו הגר"א.

⁴⁴ שם, עמ' קח.

אבל שתי מסורות אלה לא תיתכנה כאן, שכן השוואת הלימות שבהגהות לשני הדפוסים הנזכרים מלמדת שישנה אי-התאמה ביניהם. לדוגמא, בהגהות הגר"א לפ"א ה"א: 'דאם לא כן' (ע"א, שו' 1), אבל בדפוס בנבנשתי (ב ע"ג, שו' 8–9) ודפוס ברלין ופד"א (שם, שו' 10): 'דאמר לא כאן'; שם, ה"ה: 'לכלי שרת' (שם, שו' 16), אבל בדפוס בנבנשתי (ג ע"א, שו' 39) ובדפוס ברלין ופד"א (ג ע"ב, שו' 6): 'לבדק הביי' (בדפוס ברלין ופד"א: 'הבית'), ועוד.⁴⁵ יתר על כן, נוסח 'ס"א' שעל הגליון, שלעיתים נמחק ולעיתים קיים על-ידי הגר"א, כעדות עורך ההגהות, אינו מופיע כלל בשני דפוסים אלה והמדובר בארבעה מקומות: פ"א ה"א: 'נ"א חודש נמחק' (ע"א, 2), שם, שם: 'מודין נמחק ומקיים נוסח ס"א' (שם, 4–5), פ"ד ה"ז: 'על דעת' דר' זעירא מקיים גי' ס"א' (ע"ב, 11), פ"ח ה"ד: 'ס"א וארי נמחק ונ"ב וחלק' (שם, 68).

לעומת זאת, ההשוואה מלמדת שנוסח הגאון היה מן הטיפוס של מהדורת אמשטרדם תע"ו, בהוצאת מרקיס ופאלאשיוש, שהוגהה מספרי הש"ס של ר' יוסף שמואל אב"ד פפד"מ [=אמשטרדם ב.],⁴⁶ שכן הלימות שבהגהות אלה זהות בדרך כלל לנוסחה של מהדורה זו, והוא הדין בחלוקת ההלכות. אבל אין בידינו, לפי שעה על-כל-פנים, לקבוע קביעה מוחלטת איזה דפוס של טיפוס זה היה לפני הגאון. לפני היו חמש הוצאות של מהדורה זו: אמשטרדם ב גופה, פפד"מ תע"ו, פפד"מ תפ"א, ברלין ופד"א תצ"ה, זולצבאך תקכ"ז, והנה מספר השורות שבהגהות אינו מתאים אף לא לאחד מהדפוסים האלה.⁴⁷ יתר על כן, גירסת 'ס"א' שאותה מקיים הגאון בהגהתו השלישית שהזכרתי לעיל, אינה מופיעה בדפוסים האלה, אלא במהדורת אמשטרדם ד (וראה מיד להלן). הדפוס המסוים שהיה לפני הגר"א טעון אפוא עדיין חיפוש, אבל אין בכך כדי לעכב את הבנתנו בהגהות.

ההשוואה גם מלמדת, שהגהות הגר"א לא נערכו⁴⁸ כדי להתאימן לדפוס וינה, שאליו

⁴⁵ כגון:

הגהות הגר"א	דפוס בנבנשתי	דפוס ברלין ופד"א
(1) ר' חנינא דברת הודן	רבי נחוניא דברת הודן	רבי נחוניא דברת הודן
(ע"א, 7)	(ב ע"ד, 20)	(ב ע"ד, 26–27)
(2) שיבא בחדשו (שם, 8)	שיבא בחדשו (ג ע"א, 2)	שיבא בחדשו (ג ע"א, 15)
(3) הא כן כשהביא (שם, 9)	הא דאמר כן כשהביא	הא כן כשהביא!
	(שם, 6)	(שם, 19–20)

⁴⁶ רבינובין, שם (הערה 36), עמ' קא ואילך.

⁴⁷ לדוגמא. מספר השורות שבעמ' א, 65–66 של ההגהות ל"ו. ל"ז, ל"ח, ברף ז ע"א, אינו מתאים למספר השורות שברף ז ע"א של חמשת הדפוסים הנזכרים (ראה להלן, הערה 53). לעומת זאת, הציון: 'דף יר"ד ע"ב שורה א' בקירוי' (ע"ב, 28), מתאים אמנם לדפוס אמשטרדם ב, אבל לא לפפד"מ תע"ו ותפ"א (י ע"א, שורה 34! שהיא שורה שלפני האחרונה בעמודה זו), לא לדפוס ברלין ופד"א תצ"ה (י ע"ב, 2!), ולא לדפוס זולצבאך תקכ"ז (י ע"א, שורה אחרונה!).

⁴⁸ חוץ מזה ישנם כמה שיבושי דפוס ב'הגהות', מהם בציון מראייהמקום, מהם בנוסח ההגהות. דוגמאות לסוג הראשון: 'דף ב ע"ג שורה ב' נאמר כאן חדשי' (ע"א, 1), 'צריך להיות: שורה ח; 'הלכה ד' שורה ל"ז דאף

נספחו. כי דפוס זה הוא העתקה של דפוס אמשטרדם תקי"ב, בהוצאת פרופס [אמשטרדם ד];⁴⁹ כמו שמעיר בן-זאב בהקדמתו: 'שוה עין בעין לדפוס אמשטרדם המפוארה'.⁵⁰ והנה בהגהות מובאות הגירסאות הישנות של מהדורת אמשטרדם ב עם תיקוני הגר"א, אף-על-פי שכבר תיקנו כך בדפוס אמשטרדם ד, באופן עצמאי.⁵¹ לדוגמא, פ"א ה"ג: 'מפני דרכי שלום צ"ל מפני הכבוד' (ע"א, 9), וכבר תיקנו כך בדפוס אמשטרדם: 'מפני [דרך הכבוד] (ג ע"א, 28); פ"ב ה"ה: 'אפילו הן מעותיו סתומין צ"ל אלו הן מעותיו סתומין' (ע"א, 40–41), וכבר תוקן כך בדפוס אמשטרדם (ד ע"ג, 39. ושם: 'אילו, מעות'); שם ה"ז: 'דאמר ר' זירא למה לי' שאינן צריכין צ"ל לית אנן צריכין' (ע"א, 46), וכבר תוקן כך בדפוס אמשטרדם (ה ע"א, 2). חוץ מזה, בחמישה מקומות שונה מספר ההלכות שבהגהות מזה המצוי בדפוס וינה.⁵² כמו כן, ישנם שישים וחמישה מקומות לפחות, שבהם מספר השורות בהגהות שונה ממה שמצוי בדפוס וינה.⁵³ ואילו בשאר המקומות, שבהם קיימת התאמה ביניהם, נובעת ההתאמה מן העובדה, ששני הטיפוסים של מסכת שקלים (אמשטרדם ב, ד) תואמים לרוב זה לזה בהלכות, בעמודים ובמספר השורות.

מכאן נובעת מסקנה חשובה, הקשורה בעיון השני שהצבנו בראשית דברינו: ידי המגיה של דפוס וינה לא שלטו בהגהות האלה, ולהוציא שיבושי דפוס, הכל נשאר, כנראה, כפי שיצא מתחת ידי העורך הראשון.

ממה שהעלינו גם יצא, שהגר"א בחר להגיה את הנוסח ה'בבלי' של המסכת ולא את הנוסח שבירושלמי; וכדברי ר"י משקלוב בהקדמתו ליתקלין חדתין: 'הגיה גם זו המסכת

דוד' (שם, 44), צריך להיות: הלכה ט'; 'דף י"ג ע"ב שורה יז ס"א וארי' (ע"ב, 68), צריך להיות: ע"ג. לסוג השני: 'האיך חסר תיבת מעקא א' (ע"ב, 13), וצריך עיון; 'ר' פדאי נמחק' (שם, 17), והכוונה כאן למלים: 'דבר פדא' (בפ"ד ה"ט; מח ע"ב, 59), כמו שצוינו למשל בדפוס וינה תקצ"ד (ראה להלן בנספח ס" 1), ז ע"ד, 6–7, על-ידי האות 'ל' הבאה לידן, ולמטה בהגהות הגר"א: 'ל' ב' תיבות אלו יש למחוק. וכוונת הגר"א לגרוס כאן כגירסת ספרים אחרים: 'שבטא דכדכדא'. וכן הוא בת"ח, יא ע"א, 29; 'נקוניה כי דעת קא נמחק ונ"ב קנקנים' (שם, 53), ונראה שצריך להיות: 'נקוניה כי קא נמחק', ובת"ח יח ע"א, 8 גורס כתיקון הגר"א כאן. וראה עוד להלן עמ' 107, ס" 1.

⁴⁹ רבינוביץ, שם (הערה 36), עמ' קיח ואילך.

⁵⁰ עמ' 2, ד"ה ועתה.

⁵¹ שכן כדברי שער המסכת: 'שהוגהו מכל ספרי המפרשים ע"פ לומדי [כך!] תורניי [כך!] המגיהים ובקאים ויודעים בטיב המלאכה. ובתלמוד קודם למעשה הדפוס'.

⁵² ואלה הם: 'הלכה יר"ד' (ע"א, 16) היא הלכה ט בדפוס וינה; 'הלכה י"א' (שם, 18) היא הלכה י שם; 'הלכה ז' (שם, 40) היא הלכה ו שם; 'הלכה ד' (שם, 44) וצריך להיות: ט, כמו שהגהתי לעיל, הערה 48, שכן כבר בשו" 40 מצוין 'הלכה ז' היא הלכה ז שם; 'הלכה ח' (ע"ב, 7) ליתא כלל בדפוס וינה.

⁵³ והרי לך הדוגמאות הבולטות שבהן: 'שורה ל"ו... שורה ל"ז... שורה ל"ח' (ע"א, 65–67) הן שורות ל"א, ל"ב, ל"ג בדפוס וינה; 'שורה מ"ז... שורה מ"ח... שורה נ"ב' (ע"ב, 15–16) הן שורות מ"ח, מ"ט, נ"ג, שם; 'שורה ל"ד' (שם, 27) היא אמנם שורה ל"ד בדפוס וינה, אלא שהיא השורה האחרונה שם, ומן הסתם כך היו מציינים אותה; 'שורה אחרונה' (שם, 52) היא שורה שלפני האחרונה, שם; אבל 'שורה כ"א' (שם, 70) צריכה להיות: 'שורה ל"א', שכן לפניו: 'שורה כ"ד' (שם), ואחריה: 'שורה ל"ו' (שם, 71), והיא שורה ל"א גם בדפוס וינה.

הסדורה בש"ס בבלי ויושבת כדד עטופה בשיבושים באין פנות אליה.⁵⁴ ואמנם, להוציא את מפרשי הירושלמי הגדולים, הרי המפרשים, שנוקקו לפירושה של מסכת זו בלבד, נמשכו לרוב אחרי נוסחה שבבבלי. כך נהגו ר' משה כץ בעל 'דרכוני זהב',⁵⁵ ר"י משקלוב ב'תקלין חדתי' והאדמו"ר מקמארנא ב'פני זקן'.

דבר זה מלמד על מידת 'התאזרחותה' של מסכת שקלים בתוך הבבלי. הרד"ל מספר: 'כי שמעתי מהרב כו' ר' מנשה מאיליע ז"ל שפ"א שאל מרבינו ז"ל הגהותיו על ירושלמי נדרים (פ"א הל"ב) והשיב לו שלבד סדר זרעים לא הגיה ופי' את הירושלמי'.⁵⁶ להוציא את ירושלמי שקלים!

עד כאן לעיון הראשון.

באשר לעיון השני, והוא מידת האותנטיות של ההגהות, הרי שזכינו לדבר יחיד במינו: ר' ישראל משקלוב, אחד מחשובי תלמידיו של הגר"א ואדם גדול בזכות עצמו, חיבר פירוש על מסכת שקלים לפי הגהות הגר"א וקראו 'תקלין חדתי' [=להלן: ת"ח]. בהקדמתו לספר זה הוא מספר את הדברים הבאים:

ונתעוררתי בעזר הצור ית"ש. בראותי פעם ראשונה גמרא מסכת שקלים עם הגהות כ"י עצמו הקדושה. והמה נפלאים. אשר כל חכמי הזמן מכמה דורות. נלאו למצוא לזו המסכת. פתח פתוח לרווחה. ע"י השיבושים הרבים. שנפלו בה ע"י התלמידים טועים. ומעתיקים מבוהלים. עד אשר לא יכלו לראות האור מפני החשך. הטעיות הרבות שנפלו בנוסחת הספרים. המה כיסו פניה חרולים וקמשונים.⁵⁷

הוא מחליט אפוא לפרש את המסכת על-פי הגהות הגר"א, כאשר הוא מציע את הפנים כנוסח הגר"א, ואת הנוסח הישן מביא על הגליון. ובלשונו: 'ורשמתי כתוב יושר דברי אמת נוסחת מרן. פנימה... ונ"י בצדו העמדת. כדי לידע ההבדל ביניהם. שיתרון לזה מזה כיתרון כו'.⁵⁸ ובהמשך: 'כי הפנים הוא נוסחת מרן. פנים חדשות באו לה. לפי גירסותיו'.⁵⁹ יש לנו אפוא שתי עדויות בלתי תלויות זו בזו על נוסח הגהות הגר"א: דפוס וינה מצד אחד ות"ח מצד אחר. אלה הן שתי עדויות ראשוניות, ששתיהן שאבו ממקור אחד: הגהות הגר"א, שכתב בכתב-ידו על גליונות המסכת. והרי ההשוואה ביניהן אמורה להיות מאלפת. ואמנם, השוואה זו יש בה להאיר מצד אחד את דרכו של בעל ת"ח, ומצד אחר לבקר את נוסח ההגהות שבדפוס וינה. היא מלמדת, ששיטתו של בעל ת"ח היא מסובכת הרבה יותר

54 עמ' 3, סד"ה והנה.

55 פיורדא תקמ"ה.

56 עליות אליהו, שם (הערה 26), מג ע"א.

57 עמ' 3, ד"ה והנה.

58 שם, ד"ה ובראותי. וכבר נהג כן לפניו תלמיד אחר של הגר"א ראה לנדוי, שם (הערה 30), עמ' שיא.

הערה 9.

59 שם.

מכפי שהוא מציג אותה בהקדמה. שכן הוא הלך בשלוש דרכים שונות בטיפולו בנוסחאות המיוחדות.

(1) יש שהציג את הנוסח הישן על הגליון, לעומת נוסח הגר"א בפנים, וכפי שהוא מזכיר בהקדמתו.

(2) יש שקבע את נוסח הפנים על-פי הגר"א, ללא ציון הנוסח הישן על הגליון; אלא שציין אותו בפירוש בלשונות שונות של הגהה: 'ה"ג', 'גרס', 'גרסינן', 'ל"ג', וכיוצא באלה. לדוגמה פ"ב ה"ה: 'דאינן אמרי'. לא גרסי' ל' הכא ולקמן גרסי' ל' והכא ה"ג' (ה ע"ב), וכך הוא בהגהות הגר"א (ע"א, 35); שם: 'ה"ג אלא מז הכבשים בלבד' (שם), וכך גם בהגהות (שם, 35–36); פ"ד ה"א: 'ה"ג כשרה ובלבד שתמסרנה' (ח ע"ב), וכך הוא בהגהות הגר"א (שם, 62).

(3) יש שהעמיד את נוסח הגר"א בפנים בסתם, ללא ציון 'נ"י' על הגליון, וללא לשון הגהה בפירושו. לדוגמה פ"ב ה"ה: 'א"ר יוסי בר ביבין בשם ר"ח' (=ר' חסדא; ה ע"ב, 47–48 ע"א, 1), 'בשם ר"ח' היא תוספת של הגר"א (ע"א, 43); שם: 'דאתמר' (ו ע"א, 7), על-פי הגר"א (שם, 44); שם, ה"ז: 'בית ה' נלך. מה כתיב' (ו ע"ב, 3), 'מה כתיב' היא תוספת של הגר"א (שם, 46); או פ"ז ה"ד: 'קנקני' אשתכח' (יח ע"א, 8), 'קנקני' תחת 'נוקניקא' (כצ"ל). וכך הוא בדפוס ונציה נ ע"ג, 49: 'נוקניקה' היא הגהתו של הגר"א (ע"ב, 53–54). גירסאות אלה כולן אינן מופיעות בשום נוסח של המסכת הידוע לנו, לא בירושלמי ולא בבבלי; אלה הן הגהות של הגר"א, כפי שמוכיח דפוס וינה, ובכל זאת באו בפנים בסתם.

יתר על כן: ההשוואה מעוררת בעיה חמורה למדי, שכן בכמה מקומות שבהם צוין 'נ"י' על הגליון, דבר האמור להצביע על הגהת הגר"א בפנים, חסרות הגהות אלה לגמרי בדפוס וינה. ולא עוד אלא שהשוואת נוסחן של 'נ"י' אלה שעל הגליון לדפוס המסכת השונים מלמדת, שר' ישראל השתמש כאן בעיקרו של דבר⁶⁰ במהדורת אמשטרדם ד, ⁶¹ או

⁶⁰ בעיקרו של דבר, כי מצאנו בנוסח הפנים של ת"ח נוסחאות שאינן בדפוס אמשטרדם ד, כגון פ"א ה"א: 'מהו משמיעין' (א ע"א, 24–25), והיא על-פי הירושלמי. דפוס ויניציאה (מה ע"ד, 34), או אחד הנוסחים התלויים בו. ויש שהכריע קרוב לגירסה שב"ס"א, וקבעה בפנים בסתם. כגון פ"ז ה"ח: 'מקשקשין' (יט ע"א, 9) תחת 'מקשטין' שבדפוס אמשטרדם (יב ע"ד, 16) בפנים. ונוסח 'ס"א' שם: 'מתקשקשין'. ונראה גם שהחליף מקום מאמר אחד על-פי נוסח הרא"ה. ראה ג ע"ב, 10–13 (לפ"א ה"ז), שהרי הוא מזכיר את הרא"ה בפירושו. טז ע"ב, ד"ה ועוביין, ובתוספותיו יג ע"ב, ד"ה ה"ג תני: 'ומפרשי הירושלמי בק"ע והרא"ה פ"ג נלחמו יחד בדחוקים רבים' (ואת הק"ע הוא מזכיר הרבה יותר. ראה בתוספותיו: ב ע"א, ד"ה הנהיג; ג ע"א, ד"ה וסיפא; ד ע"א, ד"ה בשומר חנם; ה ע"ב, ד"ה אלא; ז ע"א, ד"ה ה"ג תמן תנינן; ח ע"ב, ד"ה ה"ג מתני'; ט ע"א, ד"ה ה"ג ספר; ט ע"ב, ד"ה אלא [ט ע"א]; טז ע"ב, ד"ה ה"ג מביאה; יז ע"ב, ד"ה ה"ג היסח; יח ע"א, ד"ה א"ל [יז ע"ב]; שם, ד"ה ה"ג ואין; שם, ד"ה עשירית; יט ע"א, ד"ה ה"ג לא [יח ע"ב]). חוץ מזה יש להעיר, שלעיתים נשמטה מלה מנוסח הפנים שלו, וניתן להשלימה על-פי הלימה. לדוגמה, 'הכבוד' (כ ע"ב, 23), אבל בלימה שם: 'דרך הכבוד'. ותיאור מלא יותר של נוסח הפנים של ת"ח אני מקווה להציע במקום אחר. ⁶¹ ולא רק ב'נ"י' אלה, אלא בנוסח הפנים שלו, בדרך כלל, וכן באותם מקומות, שבהם הציג את הפנים על-פי הגהות הגר"א, הרי הנוסח של 'נוסחות ישנות' שעל הגליון תואם לדפוס זה. לדוגמה, פ"ד ה"א: 'תמן תנינן ר"א מה חריש רשות כו' ר"י כדעתי' דאמר אין העומר [כד"ר, טו ע"א סי' ג'; האומר !] בא מסוריא' (ח ע"ב,

באחד הדפוסים התלויים בה, כגון דפוס וינה תקנ"ג או סלאויטא תקס"ב, בעוד שנוסח הפנים במקומות אלה, האמור להיות הנוסח של הגר"א, אינו אלא הנוסח של דפוס אמשטרדם ב, שהוא הוא הנוסח שהיה לפני הגאון, לפי מה שהעלינו קודם.⁶² לדוגמא, פ"א ה"ה: 'מביא דבר המסויים' (ג ע"א, סי' ה) וכן הוא בדפוס אמשטרדם ד (ג ע"ב, 16) אבל בדפוס אמשטרדם ב: 'מביא דבר שאינן [כך!] מסויים' (ג ע"ב, 15-16), וכן הוא בפנים של ת"ח (אבל שם: 'שאינו מסויים'); פ"ד ה"ה: 'הן שהיו חייבי' [בדפוס ראשון יז ע"א, סי' ב: 'חייביין'] להן מעות כו' (י ע"א, סי' ב), וכן הוא בדפוס אמשטרדם ד (ז ע"ב, 28). אבל בדפוס אמשטרדם ב: 'הן שהיו חייבין עליהן מעות' (ז ע"ב, 27), וכן הוא בפנים בת"ח: פ"ה ה"א: 'אין לנו מה לאכול' (יא ע"ב, סי' ד), כן הוא בדפוס אמשטרדם ד (ח ע"ב, 21) אבל בדפוס אמשטרדם ב: 'אין לנו פה לאכול' (ח ע"ב, 23-24) וכן הוא בפנים בת"ח.

כיצד עלינו להסביר אם כן את הסתירה הגדולה הזו שבין שתי עדויות ראשוניות, שלפי האחת יוצא שנוסח הגר"א היה מהדורת אמשטרדם ב, שאותה קיבל ללא הגהה, ואילו לפי

סי' ד'), וכן הוא בדפוס אמשטרדם ד (ו ע"ד, 34-37). אבל בדפוס אמשטרדם ב: 'ד"ר כדעתי' מסוריא ל' (ו ע"ד, 37); פ"ה ה"ו: 'ודמיהן נופלין ללשכת בדה"ב אר"ח כיני מתני' לצורך לשכת בדה"ב' (יג ע"ב, סי' ב), וכן הוא בדפוס אמשטרדם ד (ט ע"ג, 18-19). אבל בדפוס אמשטרדם ב: 'ודמיהן נופלין [ללישכת] בדק הבית נמכרין אמר רבי חזקיה תני מתניא ללישכת בדק הבית' (ט ע"ג, 28-29); פ"ו ה"ו: 'והא כתיב ויאמר [בד"ר, כח ע"א, סי' ג': 'כתי' ויאמר] המלך ויעשו [שם: 'ויעשה'] ארון א' [שם: 'א'] ויתנהו בשער בית ה' חוצה [שם: 'החוצה'] ר"ה אמר מפני הטמאין ר"ה בשם ר"י ע"ש אך לא יעשה [שם: 'יעשו'] גו' [שם: 'כו'] (טז ע"ב, סי' ו'), וכן הוא בדפוס אמשטרדם ד (יא ע"ג, 41-44). אבל בדפוס אמשטרדם ב: 'שנאמר ויאמר המלך ויעשו ארון אחת ויתנהו בהיכל בית ה' ויבך חור בדלתו והא דכתיב ויאמר המלך ויעשו ארון א' ויתנהו בשער בית ה' חוצה רב הונא אמר מפני הטמאין רב הונא בשם רבי יוסי אך לא יעשה בית ה' ספות כסף מזמרות וגומר' (יא ע"ג, 41-46); פ"ז ה"ז: 'תמן הוא אומר [בד"ר, לא ע"א, סי' ד': 'אומר'] משל יורשין והכא אמר [שם: 'אמר'] מש"צ' (יח ע"ב, סי' ז'), וכן הוא בדפוס אמשטרדם ד (יב ע"ג, 44-45). אבל בדפוס אמשטרדם ב: 'תמן הוא אמר משל צבור והכא אמר משל יורשין' (יב ע"ג, 44-45). אבל ישנו מקרה אחד יוצא מכלל זה, ובו הנוסח זהה לדפוס אמשטרדם ב ולא לדפוס אמשטרדם ד; פ"ד ה"ז: 'מהו כדן' (יא ע"א, סי' ד'), וכן גם בדפוס אמשטרדם ב (ז ע"ג, 51), אבל בדפוס אמשטרדם ד: 'מהו כדון' (ז ע"ג, 53). ודע שאין לצפות ב'נוסחות' שונות אלה (והוא הדין לנוסח הפנים) להתאמה מלאה עם דפוס אמשטרדם ד, שכן נמצאים ביניהן לעיתים שינויים קלילים, שיש ליחסם לעיתים להגהת הרב, לעיתים לשיבושי דפוס ולעיתים לעובדה שהדיוק אצלו אינו שואף מלכתחילה להגיע לרמה מדעית מלאה. לדוגמא, פ"א ה"ה: 'מביא דבר המסויים' (ג ע"א, סי' ה'), אבל בדפוס אמשטרדם ד (ג ע"ב, 16), וינה תקנ"ג (ג ע"ב, 16), וסלאויטא תקס"ב (ג ע"ב, 15): 'מביא דבר מסויים'; פ"ח ה"ו: 'הכא מאי אית לך למימר' (בד"ר, לג ע"ב, סי' ב': 'למימ') (יט ע"ב, סי' ה'), אבל בדפוס אמשטרדם ד (יג ע"ד, 33), וכן הוא גם בדפוס אמשטרדם ב (יג ע"ד, 36). אבל 'למימר' ליתא כאן וסלאויטא תקס"ב (יג ע"ד, 37; כנ"ל): 'והכא מה אית למימר לך'. אבל פ"ו ה"א: 'אתקשיתא קמי' דר"פ' (יד ע"ב, סי' ז') הוא כן רק בדפוס שטטין, אבל בדפוס ראשון: 'אתקשית' (כה ע"א, סי' ד'). וכן הוא בערך בדפוס אמשטרדם ד: 'אתקשית' (י ע"ד, 14), ובדפוס וינה תקנ"ג (י ע"ד, 14); ובדפוס סלאויטא תקס"ב: 'אתקשית' (י ע"ד, 13). ודע עוד, שאף-על-פי שאני כולל את דפוס סלאויטא תקס"ב בין דפוסים מהדורת אמשטרדם ד, איני אומר זאת אלא כהדגמה לדפוסים מהדורה זו, אבל איני סבור שהרב השתמש בדפוס זה. שכן כפי שהעליתי להלן (עמ' 106) הוא עזב את וילנא אחרי פטירת הגר"א, בשנת תקנ"ח, ועבר לשקלוב, כשהגהות הגר"א מועתקת לטופס שלו.

⁶² לעיל, עמ' 101.

⁶³ וכן הוא בשלושת מהדורותיה הנוספות של הוצאה זו שברשותי (שצינתי לעיל שם), להוציא דפוס ברלין ופפד"א תצ"ה, שגורס בשיבוש: 'פת'! (ח ע"ב, 18).

השנייה מהדורת אמשטרדם ד, שאותה הוא מגיה? ! לדעתי, השערה פשוטה אחת יש בה כדי ליישב את כל הפרובלמטיקה הזו, והיא שר' ישראל לא פרסם את הטופס של הגר"א, אלא את הטופס שלו עצמו. יש להניח, שר' ישראל עבד על המסכת בשני שלבים נפרדים. בשלב הראשון העתיק את הגהות הגר"א אל תוך הטופס שלו, שהיה ממדהורה אחרת משל הגר"א, מהדורת אמשטרדם ד. בהיותו מודע לשוני שבין שתי המהדורות, העתיק לא רק את הגהות הגר"א, אלא גם אותן נוסחאות של אמשטרדם ב השונות מנוסח אמשטרדם ד, שאותן הניח הגאון ללא הגהה. בשלב השני חיבר את פירושו על סמך הנוסח הזה, שהיה למעשה תערובת של הגירסה שלפני הגאון ושל הגהותיו, מבלי שראה צורך להבחין בין שני הסוגים האלה. די היה לו בכך, שהנוסח שהוא מציע לפני הלומד הוא הנוסח שאותו קיבל הגאון. ומול נוסח אקלקטי זה הוא מעמיד בגליון את הנוסח 'הישן' של דפוס אמשטרדם ד. השערה זו מבירה לנו נקודה נוספת: באותם מקומות שבהם נוסח אמשטרדם ד זהה לנוסח הגאון,⁶⁴ אין ר' ישראל מציין 'נ"י' כלל, למרות עדות ההגהות בדפוס וינה, שכאן הגיה הגאון. והטעם לכך הוא, שמכיוון שהוגהו בדפוס אמשטרדם ד כשיטת הגאון, לא ציין אותם כלל בטופס שלו.

הפרטים הביוגרפיים המעטים שאנו יודעים על ר' ישראל באותה תקופה יש בהם כדי להסביר פנים להשערה זו. ר' ישראל שימש את הגר"א במחצית שנת חיי האחרונה, מחציתה השנייה של שנת תקנ"ז.⁶⁵ קרוב לוודאי שלא הספיק לחבר את פירושו בחיי רבו. לאחר פטירתו של הגר"א, ביי"ט בתשרי תקנ"ח, נתקבל להיות מגיד מישרים בשקלוב, שם שימש כעשר שנים. בתשרי תק"ע עלה לארץ-ישראל והתיישב בצפת בראש עדת הפרושים. באדר של אותה שנה חזר ויצא בשליחות העדה לאירופה, ממנה שב ארצה בקיץ תקע"ג. בשנת תקע"ב, תוך כדי שליחותו, הדפיס את ספרו במינסק.⁶⁶ מכאן שפירושו לא נתחבר בארץ.⁶⁷ סביר אפוא להניח, שעם יציאתו מוילנא לשקלוב העתיק אל תוך הטופס שלו את הגהות הגר"א, ובעיר זו אף חיבר את פירושו. ואילו טופס הגר"א גופו נשאר ברשות יורשיו, ממנו הועתקו הגהותיו בסביבות שנת תקס"ו, כדי לשלוח אותן למדפיס, אנטון שמיד, בוינה.

נחזור לענייננו. מחמת מורכבותו של הנוסח בת"ח מחד, ובגלל פשטותן של ההגהות בדפוס וינה — היותן חומר גולמי, בלתי מעובד — מאידך, ראוי שהן תהוונה את נקודת

⁶⁴ לעיל, עמ' 102.

⁶⁵ כמו שהוא כותב בהקדמתו לביאור הגר"א לשולחן ערוך, או"ח, שבעריכתו: 'אשר זיכני השי"ת ב"ה, לראות באור פני המלך בחיים חיותו, חצי שנה טרם נתבקש בשיבה של מעלה, וזיכתי לשרתו ולהיות כעבד לפני המלך, זה עשרים יום לפני גזעתי, הרבה פעמים קריתי ושניתי לפניו, ולא זוהי ידי ממנו, עד הלקח נזר תפארתו מעל ראשינו'. ראה לנדוי (הערה 30), עמ' רפד, הערה 56.

⁶⁶ ראה: א"מ לונץ, לוח ארץ-ישראל, יז, ירושלם תרע"ב, עמ' 141–142.

⁶⁷ והדברים אמורים בפירוש בהסכמתו של ר' אהרון הלוי לדפוס הראשון, שנכתבה ביום ד, י"ז באייר תקע"ב: 'אך מרוב טרדותיו לא היה יכולת בידו להוציא מחשבתו לאור להדפיס ספרו. והיה מונח בקרן זוית זה כמה'.

המוצא שלנו לחקר נוסחן של הגהות הגר"א. מכל מקום, רק במקום שבו שווים שני המקורות ניתן לדבר בבטחון על הגהותיו האוטנטיות של הגר"א, ואילו אותן הגהות המופיעות במקום אחד בלבד, אינן אלא מסופקות; אם כי יש מהן אותנטיות, כפי שחזותן מוכיחה עליהן.

והנה, ההשוואה בין ההגהות שבשני מקורות אלה מלמדת, שישנם ארבעה סוגי הבדלים ביניהם:

- (1) ישנן שגיאות דפוס רבות בדפוס וינה, שאינן בת"ח. לדוגמא: פ"א ה"א: 'אלו בן מי שקראה' (ע"א, 6) — כך הוא בהגהות, אבל בת"ח לנכון: 'בן ט"ו' (ב ע"א, 3); שם, ה"ה: 'פתח לה' (שם, 12), אבל בת"ח: 'פתר לה' (ג ע"א, 18), וכך צריך להיות; פ"ז ה"ז: 'מי שלעולם' (ע"ב, 61), אבל בת"ח: 'משל עול' (יח ע"ב, 26), וכך צריך להיות. כמו כן ישנם חסרונות של מלים, שניתן להשלים אותם על-פי ת"ח. לדוגמא, פ"ד ה"ג: 'כדי שלא הכהנים' (ע"ב, 3), אבל בת"ח: 'שלא יציצו' (ט ע"א, 51), וכך צריך להיות.⁶⁸ התופעה ההפוכה נדירה יותר, כגון פ"א ה"ז: 'עיקר נכסים' (ע"א, 21), אבל בת"ח בשיבוש: 'עיקר' (ג ע"ב, 26); שם: 'פטורין' (שם, 22), בת"ח: 'פטור'! (שם, 30), אבל בפירושו, ד"ה אפילו חלקו, לנכון: 'פטורין'. אבל פ"ג ה"ב: 'כר' יוסי ב"ר יהודה' (ע"א, 57), שבא בת"ח בשיבוש: 'כר' יוסי בר' יוסי' (ז ע"ב, 19), הוא פתרון מוטעה של ראשי-התיבות שבדפוס ראשון: 'כר' יוסי בר"י דר"י בר"י' (יג ע"א, 17).
- (2) ישנם כמה מקומות שיש בהם חילוף לשון קל בין שני המקורות. פ"א ה"ג: 'הא דתימא' (ע"א, 9), אבל בת"ח: 'הדא דתימא' (ב ע"ב, 20); שם, ה"ה: 'היאך מה' (שם, 15), ובת"ח: 'היך דאת' (ג ע"א, 26); שם, ה"ו: 'בשוקל שקל' (שם, 17), ובת"ח: 'השוקל שקלו' (שם, 33); פ"ב ה"א: 'כהאי דתנינא' (שם, 23), ובת"ח: 'כההיא דתנינא' (ד ע"א, 14).
- (3) ישנן שלוש הגהות החסרות בת"ח. פ"ב ה"א: 'בליסטים מזויינים' (ע"א, 24); שם, ה"ז: 'דאינון נוהגין ומקיימין צ"ל דאינון מקיימין' (שם, 45); פ"ה ה"א: 'הכהן הסופר מה ת"ל וצ"ל הסופר סופר מה ת"ל' (ע"ב, 21). הגהות אלה קרוב לוודאי שהן אותנטיות, אף-על-פי שהן מופיעות במקור אחד בלבד. יש להניח שנשמטו מבעל ת"ח.
- (4) ישנם חמישה-עשר מקומות ברורים, שיש בהם חילוף לשון בין שני המקורות. לדוגמא, פ"א ה"א: 'דאם לא כן כהדא דתניא נמחק' (ע"א, 1-2), ואילו בת"ח הנוסח: 'לא כן תני' (א ע"א, 17); שם, ה"ב: 'שיבא בחידושו נמחק' (שם, 8), אבל ישנו בת"ח (ב ע"ב, 17); פ"ו ה"ב: 'מאי מי שחו אמר כל זה נמחק' (ע"ב, 40), אבל בת"ח ישנו (בלי 'אמר'; טו

⁶⁸ חוץ מזה ישנם מקומות סתומים ב'הגהות' שבדפוס וינה. המהפרשים יפה על-פי הנוסח שבת"ח. כגון, פ"ז ה"ו: 'ר' הושיע רבא אמר כו' עד ע"ב ואין השלמים באין נמחק' (ע"ב, 54), ת"ח (יח ע"א, 33) מלמד שעד ולא עד בכלל; וכיוצא בו פ"ח ה"ו: 'כיצד כו' עד ברם הכא נמחק' (שם, 69), ת"ח (יט ע"ב, 27) מלמד שאין עד בכלל.

ע"א, 17).⁶⁹ סתירות אלה מציבות בפנינו בעיה קשה, אבל חלקן ניתן ליישוב, אם כי ספק אם ניתן להגיע בכולן לכלל הכרעה ודאית.

אבל למרות ההבדלים שבין שני המקורות בשני הסוגים האחרונים – שהרי שני הסוגים הראשונים אינם מייצגים מחלוקת בין המקורות, אלא שיבושי דפוס או חילופי לשון חסרי חשיבות לענייננו – מתגלה כאן ברובן המכריע של הגהות הגר"א⁷⁰ התאמה כמעט מוחלטת ביניהם. הרי אומר: הן מבחינת הלשון הן מבחינת התוכן והמהות עניין לנו כאן עם הגהותיו המוסמכות של הגר"א למסכת שקלים. וזה מה שיצאנו לחפש בעיון השני.

באשר ל'פני זקן', נראה שמעולם לא ראה את ההגהות שבת"ח, שהרי אף שהוא מרבה להזכיר בפירושו את הרא"ף והק"ע,⁷¹ אינו מביא את ת"ח ולו פעם אחת. זאת אף-על-פי שספרו נדפס בשנת תרי"א, כל"ט שנה אחרי צאתו לאור של ת"ח. נראה אפוא שהוא השתמש בהגהות שבדפוס וינה, כפי שהועתקו בדפוס דיהרנפורט תקע"ז, שכן בדיקת נוסח הפנים שלו מלמדת, שהוא בעיקרו של דבר נוסח דיהרנפורט הנוכח.⁷²

⁶⁹ והשווה פ"א ה"ה: 'צ"ל לא כשאמר נכרי הרי עלי עולה' וכו' (ע"א, 13), אבל בת"ח: 'מה' כשאמר נכרי' וכו' (ג ע"א, 21–22); פ"ב ה"ג: 'אותה שנייה נ"ב מאימת עבד לי' כמ"ד אילן [כך! וצ"ל: 'אילן' לנדרבה ה"ג לנדרבה כמ"ד לחולין ה"ג לחולין כצ"ל והשאר מיותר' (שם, 31–32), אבל בת"ח: 'אותה שניה רועה. הכא מאי את עבד ליה. כמאן דאמר (בד"ר, ח ע"א, 25: 'כמ"ד') וכו' (ה ע"א, 11–12); שם, ה"ה: 'אין משתני' למחשבת פסול פיגול לשמו צ"ל למחשבת פסול פסול לשמו' (שם, 36–37), אבל בת"ח: 'אין משתנה למחשבת פסול פסול לשמו' (ה ע"ב, 31); פ"ג ה"ב: 'צ"ל ד' כוסות שאמרו ישנן רביעית האטלקי כמה שעורן של כוסות והשאר שבנתיים נמחק' (שם, 52), אבל בת"ח: 'ד' כוסות שאמרו ישנן רביעית יין האטלקי אחד (בד"ר, יב ע"ב, 5: 'א') חי ואחד (שם: 'וא') מזוג. כמה שיעורן של כוסות' (ז ע"א, 15–17); פ"ד ה"ג: 'אמר ר' הונא נמחק' (שם, 64), אבל בת"ח גורס: 'אר"ה' (ט ע"א, 10); שם, ה"ה: 'בעי רבא עד כדין' (ע"ב, 4), אבל בת"ח: 'בעי רבי חייא בר בא (בד"ר, טז ע"ב, 12: 'ר"ח ברבא') עד כדין' (ט ע"ב, 23); שם, ה"ז: 'זעוד מן הדא עד שורה ל"ב בדק הבית נמחק' ונ"ב תפתר בבעלי מומין קדושת כו' (שם, 13–14), אבל בת"ח: 'בעלי מומין קדושת' (יא ע"א, 1) ו'תפתר' ליתא; שם, ה"י: 'וקשה בהדא כתוב נמחק' (שם, 18), אבל בת"ח גורס: 'זכתב' (יא ע"א, 18) ומוחק את שתי המלים האחרונות בסתם, ללא ציון נ"י; פ"ו ה"א: 'ואת אמרת נמחק ונ"ב וכתביב ולא יראו החוצה וכתביב ויהיו שם עד היום הזה אלא כו' (שם, 25–26), אבל בת"ח: 'זכתביב ויהיו שם עד היום הזה כתיב ויראו ולא יראו החוצה אלא' וכו' (יג ע"ב, 43–45); שם, ה"ד: 'כולן ראויין לשירות נמחק לשירות ונ"ב לצפון' (שם, 44), אבל בת"ח: 'כולן לצפון' (טז ע"א, 5–6); שם, ה"ו: 'שנאמר תיבת שנאמר נמחק ונ"ב מאי ככלותם לאחר שהותירו וקשיא עדר"י כתיב ויאמר המלך כו' כצ"ל' (שם, 49), אבל בת"ח: '... וקשיא על דר"י כתיב ויקח יהוידע הכהן' וכו' (טז ע"ב, 35–36); פ"ז ה"ז: 'ר' דוסא צ"ל ר' יוסי: שם תופני נויי נמחק נויי ונ"ב ריבה' (שם, 59), אבל בת"ח: 'ר' יוסי רבה אמר תופני רבה' (יח, ע"ב, 16–17).

⁷⁰ בכ"ה 246 הגהות מתוך 266 הגהות של הגר"א (ומניין זה של ההגהות הוא על-פי הלימות, וכולל את ההערה שבעמ"ב, שו" 44–45, שאני מצטט בסוף המאמר).

⁷¹ ראה לדוגמא, ג ע"ג, ד"ה ומפרקין; ז ע"ב, ד"ה עוד הוא; ח ע"ד, ד"ה ה"ג אמר ר' אבא מרי. ולק"ע לבדו ראה עוד ה ע"ב, ד"ה ומקשה; ה ע"ג, ד"ה ומקשה; ו ע"ד, ד"ה ובאמת, ועוד הרבה.

⁷² וארבע ראיות לדבר: (1) שתי ההערות: 'ע' (הגהות) שבנוסח הפנים של 'פני זקן' (ב ע"ב, שו" 41, 43), לקוחות מדפוס דיהרנפורט, ששם רווח ציון זה על הגליון להצביע על הגהות הגר"א שבסוף המסכת, ואילו כאן לא מופיעות הגהות אלה כלל. (2) ההשוואה של נוסח מראייה המקום שבמסורת הש"ס לדפוס אמשטרדם ד ודפוס דיהרנפורט (שכן נוסח זה הוא נוסח מוגה שלו), מלמדת ש'פני זקן' העתיק מן השני. לדוגמא: (ערכין ד' ג' ס"א) (ד ע"ב, סוף העמוד). וכך הוא בדפוס דיהרנפורט, אבל בדפוס אמשטרדם ד: 'ו' תחת ג' (ג ע"ב, 6). (3) הגירסאות של 'פני זקן' (ומהן משובשות!) מתאימות לדיהרנפורט, ולא לדפוס אמשטרדם ד. לדוגמא,

וכעת, כשהגהות הגר"א האותנטיות בדינו, מגיעים אנו לעיון השלישי שלנו: מקורותיו של הגר"א.

העיון מעלה, שהגר"א הגיה על-פי נוסח שקלים שכירושלמי מחד, ועל-פי המשנה, הספרא, התוספתא והבבלי מאידך.

ישנם תיקונים והשלמות בהגהות הגר"א הלקוחים מן הירושלמי. לדוגמא, פ"א ה"ג: 'לא כהדא צ"ל לא בדא' (ע"א, 9–10); פ"ב ה"ד: 'דרכונות דינרין' (שם, 32). אבל גירסאות אלה מופיעות כך גם בירושלמי דפוס ונציה, ואף בנוסח הרא"ף⁷³ של המסכת. ונשאלת השאלה: האם לקח אותן הגר"א מירושלמי דפוס ונציה, או שמא מנוסח הרא"ף שנתפרסם בסוף סדר זרעים עם פירוש הרא"ף באמשטרדם ת"ע? שהרי כפי שידוע לנו, הגיה הגר"א את סדר זרעים שבירושלמי על-פי דפוס זה. כך מוסר, למשל, הרידב"ז ב'הודעה רבה' שבסוף מסכת פאה; דפוס ברדיטשוב תרנ"ה.⁷⁴

והנה, בעוד שבדוגמאות הנזכרות לעיל, לא ניתן להכריע בבירור בשאלה זו, הרי ניתן להוכיח בוודאות מדוגמאות אחרות, שהגר"א השתמש גם בירושלמי דפוס ונציה, גם בנוסח הרא"ף. בירושלמי — מכיוון שלפחות מקום אחד מוכיח בוודאות, שהוא השתמש בו. פ"א ה"ה: 'כיני רישא' (ע"א, 11) וכך הוא בדפוס ונציה (מו ע"ב, 11),⁷⁵ אבל ברא"ף: 'כן הוא

פ"ג ה"א: 'אי תימא כחנט... אי תימא כשליש' (י ע"א, 39–40). כך הוא בדיהרנפורט (ה ע"ג, 27–28), אבל בדפוס אמשטרדם ד: 'תימר... תימר' (ה ע"ג, 27–28); שם, ה"ב: 'רבי כיני הוה יתיב' (יא ע"ב, 5). וכן הוא בדיהרנפורט (ה ע"ד, 43–44), אבל בדפוס אמשטרדם ד: 'ביבא' (ה ע"ד, 43–44); פ"ד ה"א: 'תני אשה' (יג ע"א, 18). וכן הוא בדיהרנפורט (ו ע"ד, 13), אבל בדפוס אמשטרדם ד: 'האשה' (ו ע"ד, 13) ועוד. (4) ישנם מראי-מקום נוספים במסורת הש"ס שב'פני זקן', שאינם בדפוס אמשטרדם ד, וישנם בדיהרנפורט. לדוגמא: 'עין אבות דר' נתן ספ"ח וחולין ד"ז שבת קי"ב' (יח ע"א, 14–15) וכן הוא בדיהרנפורט ח סע"ב, וליתא בדפוס אמשטרדם ד: 'סנהדרין יז ע"ש' (שם, 28), וכן בדיהרנפורט (ח ע"ג, 12); 'טעות וע' תר' מנחות צט ד"ה תרי דרי' (כד ע"ב, 8–9), וכן הוא בדיהרנפורט (יא ע"ב, 25), וליתא בדפוס אמשטרדם ד. אבל אין נוסח 'פני זקן' העתקה מדויקת של דפוס דיהרנפורט, אלא הוא נוסח מוגה ואקלקטי של הרב. ועל כך מקווה אני לעמוד בהרחבה במקום אחר.

⁷³ והשווה עוד פ"א ה"ג: 'מפני דרכי שלום צ"ל מפני הכבוד' (ע"א, 9). בדפוס ויניציאה (מו ע"א, 58) וברא"ף (ג ע"א, 33): 'דרך הכבוד'; שם, ה"ה: 'א"ר יוחנן לכתחלה צ"ל בתחילה' (שם, 11), וכן ברא"ף: 'בתחלה' (ג ע"ב, 18), וכיוצא בו בדפוס ויניציאה: 'כתחילה' (מו ע"ב, 12); שם, ה"ז: 'הי' נוטלין ועושין צ"ל נוטלין אותן' (שם, 22), וכך בדפוס ויניציאה (שם, 52) וברא"ף (ד ע"ב, 6). אבל שם בשיבוש: 'אות' (!), אבל כאן ייתכן שהגיה על-פי נוסח ס"א שבבבלי; פ"ד ה"ג: 'כדי שלא יצאו הכהנים צ"ל כדי שלא יציצו—מ' [ע] הכהנים' (ע"ב, 2–3), וכך הוא בדפוס ויניציאה (מח ע"א, 40–41) וברא"ף (ט ע"ב, 25), אבל גם כאן ייתכן שהגיה על-פי נוסח ס"א שבנוסח הבבלי; פ"ו ה"ב: 'סולו צ"ל סילי' (סם, 38). וקרוב לזה בדפוס ויניציאה: 'סילי' (נ ע"א, 4) וברא"ף: 'סילי' (טו ע"ב, 2), ושם טעות סופרים היא בהגהות הגר"א.

⁷⁴ ראה: ק' כהנא, לחקר ביאורי הגר"א, ת"א תשי"ז, עמ' לו–לח.

⁷⁵ אמנם כך הוא גם בדפוס קראקא שס"ט של הירושלמי (מו ע"ב, 12–13). מעתה ייתכן לומר, שהגר"א השתמש בו ולא בדפוס ויניציאה, אלא שבמקום אחר ישנו רמז לכך. שהגאון השתמש דווקא באחרון: בספר ליקוטי הגר"א שבעריכת ש' קליינרמאן, ירושלים תשכ"ג, עמ' פ–קו. נדפסו הגהות וביאורים של הגר"א לירושלמי ביצה וחגיגה. והעיר העורך בתחילתם: 'ההגהות וביאורים על ירושלמי ביצה וחגיגה מרכיבו נדפסו כבר בסוף ירושלמי ביצה דפוס ראם במעט שינוי, וכאן נתוסף מכת"י גם על פ' אין דורשין, וגם הרפסנו למעלה קטעים מירושלמי ד' ויניציאה — דלפי ציון הדפים בכת"י זהו לפי דפוס הנ"ל — שעליהם יסוב

רישא' (ג ע"ב, 18), כמו שהוא בנוסח הבללי. מאידך, ישנו מקום אחד בהגהות הגר"א, המלמד שאכן הגיה הגר"א גם על-פי נוסח הרא"ף.⁷⁶ בפ"ג ה"ב מתקן הגר"א את הנוסח המשובש שבדפוסים: 'רב אבוא דאימין אחתיה', כך: 'רב אבדימי דמן נחותי' (ע"א, 59), וכן הוא ברא"ף: 'רב אבדומה דמן נחותה' (ח ע"א, 20), אבל תיקון זה הוא משובש בחלקו כאן ושם, שכן במקבילה שבשבת פ"ח ה"א (יא ע"ב, 2): 'רב אבדומה נחיתה' ולהלן בשקל' פ"ח ה"א (נא ע"א, 36): 'רב אבדומא נחותא', וכך צריך להיות.

לכאורה יכולים היינו להביא ראיה לשימושו של הגר"א ברא"ף, משתי הגהות משמעותיות הרבה יותר. בפ"ד ה"א הגיה הגר"א: 'האשה שעשתה כתונת לבנה צריכה שתמסרנה כו' צ"ל האשה שעשתה כתונת לבנה כשרה ובלבד שתמסרנה כו' (ע"א, 61–62). והיא הגהה שמקצתה על-פי התוספתא כאן ב, ז (מהד' ליברמן, עמ' 208), ומקצתה על-פי בבלי יומא לה ע"ב. וכן הוא בנוסח הרא"ף (ח ע"ב, 30). ובפ"ו ה"א הגיה: 'דבירי ר' מאיר ר' יהודא אומר צ"ל דבירי ר' יהודא ר' יוסי אומר' (ע"ב, 28–29). והיא הגהה על-פי בבלי כר' ה ע"א.⁷⁷ וכן הוא בנוסח הרא"ף (יד ע"א, 37–38: 'רבי יהודא ורבי יוסי'), אבל כאן ייתכן לטעון, שהגר"א הגיה באופן עצמאי כשיטת הרא"ף.⁷⁸ משום כך נראה, שהסימן

ביאורו (עמ' פ, הערה א). ואמנם, בעמ' צה, סי' פז, 'מצילין מן התנור לכירה אבל לא כו', צוין ע"ד, כלומר סב ע"ד. ואמנם כך הוא בדפוס ויניציאה, אבל בדפוס קראקא הוא סב ע"ג, שר' אחרונה: 'רב אמר מצילין מן התנור לכירה. אבל, ובע"ד, שר' ראשונה, ההמשך: 'לא מכירה' וכו'. ואף-על-פי-כן אין כאן אלא רמז ולא ראיה, עיין שם, עמ' קא, סי' ח', ובדפוס ויניציאה וקראקא. וכן בא בעמ' צט: 'מס' חגיגה פרק א הלכה א' דף ע"ו ע"א, ואינו אלא: עה ע"ד. וכן בעמ' צח צוין: 'הלכה ה', ובעמ' צט: 'הלכה ו', ואינו אלא ה"ה וה"ה גם בדפוס ויניציאה גם בדפוס קראקא, וצריך עיון. ושם ניתן להכריע בשאלה זו ממקום אחר בכתבי הרב; וצריך עוד חיפוש.

⁷⁶ אבל ההגהה בפ"ב ה"ז: 'דאמר ר' זירא למה לי' שאינן צריכין צ"ל לית אנן צריכין' (ע"א, 46), אינה לקוחה בהכרח מנוסח הרא"ף. שכן המסח שם: 'ליתנן צריכין' (ו ע"ב, 22). ייתכן אפוא שהגר"א לקח אותה מהמקבילה בשבת פ"א [ה"ה], ג ע"א, שו' 40: 'לית אנן צריכין'. כמו כן, ההגהה בפ"ג ה"א: 'מחוסר זמן כהן נכנס לדייר להתעשר... צ"ל מחוסר זמן עולה לו לתוך שנתו' (שם, 50), למרות שכן הוא ברא"ף: 'עלה לו לתוך שנתו' (ז ע"ב, 1–2), ואילו בדפוס ויניציאה: 'עולין לו מתוך שנתו' (מו ע"ב, 40–41). אינה מוכיחה כלום, שכן הנוסח ביס"א' שבבבלי הוא כנוסח הרא"ף. וקרוב לומר, שמשם לקחה הגר"א.

⁷⁷ ראה ת"ח יד ע"א, ד"ה ה"ג דברי.

⁷⁸ ואמנם במקום אחד הגיה הגר"א כשיטת הרא"ף במהדורה קמא, אבל לא בדיוק כמוהו. בפ"ד ה"ה הוא מגיה: 'אפילו בירוצ' יבש עד ולא נמצא כו' נמחק וצ"ל יבש דתנינן בירוצי לח קודש בירוצי יבש חול ולמה בירוצי לח קודש מפני שמידת הלח נמשח מבפנים ולמה בירוצי יבש חול מפני שמידת היבש לא נמשח בין מבפנים בין בחוץ כל בירוצי מדת [כך] הללו אם יש זבח אחר יקריבו [כך]! עמו ואם לנו יפסלו בלינה ואם לא ימכרו לקיין המזבח' (ע"ב, 4–6). הגהה זו היא על-פי תוס' מנח' י, ז–ח (מהד' צוקרמנדל, עמ' 527, שר' 24–28) וראה הבריייתא שבבבלי שם צ ע"ב. והנה עיקרה של הגהה זו, מ'כל בירוצי מדת' ואילך, נמצא במהדורה קמא של הרא"ף (יד ע"א, 1–3, אבל שם מסיים: 'יביא בהן עולות לקיין המזבח')—אלא שחזר בו ממנה במהדורה בתרא (י ע"א, 8–9), וחזר לגרוס בדפוס ויניציאה. והרי דוגמה זו מלמדת בבירור — אלא אם נאמר שהגר"א ראה את מהדורה קמא של הרא"ף, וסטה ממנה במתכוון — שהגר"א מגיה לעיתים מרעתו כשיטת הרא"ף. (ועל מהדורה קמא של הרא"ף, ראה מאמרי הנזכר להלן בנספח, סי' 3, עמ' 153–154). ויש שהגר"א מגיה כרא"ף, אבל קובע את הגהתו במקום אחר בסוגיה. בפ"א ה"א הוא מעיר: 'צ"ל מתקנין את הדרכים תמן תנינן משקין בית השלחין ואלו הן צרכי רבים' (ע"א, 6–7). 'תמן תנינן משקין בית השלחין' הוא

הלשוני הוא בטוח יותר. כל שכן כאן, שמדובר בשיבוש משותף. מעתה נראה, שאף שתי ההגהות הנזכרות מקורן ברא"ף.

ארבע הגהות אחרות של הגר"א בנויות על המשנה והספרא — שתיים לכל מקור. על-פי המשנה — פ"ד ה"ז: 'לאחר פדיונם חסר וצ"ל משא"כ בקדשי ב"ה' (ע"ב, 12–13), והיא משנתנו בתמורה ז, א; ⁷⁹ פ"ה ה"ו: 'הראוי להם מקדשי מזבח נ"ב ולא קדשי ב"ה מקדשי ב"ה' (שם, 24–25), על-פי משנתנו שם, ג. ⁸⁰ על-פי הספרא — פ"ז ה"ז: 'כשירה צ"ל פסולה' (ע"ב, 58). כך הוא בספרא, צו, פ"ג ה"ג (מהד' וייס, לא ע"ב). ⁸¹ אבל בתוס' כאן, ג, כה (מהד' ליברמן, עמ' 218) כנוסח שלנו; פ"ד ה"ז: 'מכאן נמחק ונ"ב קודש לה' (שם, 11), על-פי הספרא, בחוקות, פ"ד ה"ט (קיג ע"ד). במקום אחד הוא מגיה על-פי התוספתא. ⁸²

באשר לכבלי, הרי בהרבה מקומות מגיה הגר"א את הנוסח שלפנינו על-פי מקבילות שבבבלי. לדוגמא, פ"ד ה"ז: 'שמא הקדיש נמחק ונ"ב שמותר אשם בא כו' (ע"ב, 16), והוא על-פי בבלי תמ' כ ע"א; פ"ה ה"ב: 'מסיקין מבפנים: ורודין מבפנים נמחק ונ"ב מסיקין מבחוץ ואופין מבחוץ' (שם, 22), על-פי בבלי יומא לח ע"א; ובסוף פ"ו: 'שנאמר תיבת שנאמר נמחק ונ"ב מאי ככלותם לאחר שהותירו' (שם, 49), תוספת זו היא על-פי בבלי כתו' קן ע"ב. ⁸³ וכבר העיר ר' ליזר שטייניץ, עורך הגהות הגר"א שבדפוס וינה תקפ"א, ⁸⁴ על מנהג זה של הגר"א. על הערת הגר"א לפ"ד ה"ד: 'ולא חסרה כלום נ"ב בגמ' דידן הנ"י [צ"ל: הנוי] והעמידה על כיכר' (ע"ב, 44–45), הוא מעיר: 'ועי' בס' ת"ח ⁸⁵ טעם הגון על שלא הגי' הגאון בתוך הסוגי' כגי' הבבלי כדרכו בקדשי' (כד ע"ב. בש"ס וילנא כז ע"א).

מאמר שנוסף על-ידי הגר"א, וכבר הוסיפו הרא"ף בסוגיה זו, אלא שהוא קבע אותו להלן בסוגיה, לפני 'ומציינין על הקברות' (ב ע"ב, 25). וכאן מסתבר לומר, שהגר"א ראה את הרא"ף וחלק עליו. וזו דרכו של הגר"א בעוד שלושה מקומות נוספים במסכת זו, להוסיף פסקאות כשנה עם דיבור ההצעה 'תמן תנינן': פ"ג ה"ב: 'נ"ב תמן תנינן מפנין אפילו ד' וה' קופות כו' (ע"א, 51); פ"ד ה"א: 'צ"ל תמן תנינן עצי כהנים תשעה ראי [כך!] זמן כו' (שם, 61); פ"ה ה"א: 'קודם מ"ד כשרי חסר וצ"ל תמן תנינן על כו' על הראשונים נאמר ד"צ ועל אלו נאמר שרי מ"ד כו' כצ"ל' (ע"ב, 20).

⁷⁹ ראה ת"ח י ע"ב, ד"ה ה"ג מתני'.

⁸⁰ ראה שם יג ע"ב, ד"ה ה"ג ולא קדשי.

⁸¹ ראה שם יח ע"ב, ד"ה ה"ג ועובדה.

⁸² ראה לעיל, ריש הערה 78.

⁸³ ראה ת"ח טז ע"ב, ד"ה ה"ג וככלותם. וראה עוד פ"ד ה"ג: 'אלא כיור וכנו כו' צ"ל... כרכוב וקרן' (ע"ב, 1–2), על-פי בבלי זכח' סב ע"א (ראה ת"ח ט ע"א, ד"ה ה"ג אלא כרכוב); שם, ה"ז: 'יצא בן שנה עד א"ר יוחנן נמחק ונ"ב בן שנים והביא בן שנה כשר אלא שלא עלו לבעלים לשם חובה ר"ש אומר כל עצמן אינו קדוש א"ר יוחנן כו' (שם, 14–15), על-פי תמ' יט ע"ב (ועיין בת"ח יא ע"א, ד"ה דתנן). וקרוב לזה הגיה הרא"ף (יא ע"א, 11–12); פ"ה ה"ב: 'ורודין מבחוץ נמחק ונ"ב ואיפין מבפנים' (שם, 21–22), על-פי יומא לא ע"א (ראה ת"ח יב ע"ב, ד"ה ה"ג מבחוץ); פ"ח ה"א: 'זהו עולי כו' נ"ב אמר ר' יהושע בן בתירא מעשה ה' נוחרין ערודות באסטרטיא של מלך והי' עולי כו' (שם, 6–68), על-פי מנח' קג ע"ב; ועוד.

⁸⁴ ראה להלן בנספח, סי' 4.

⁸⁵ ראה שם, טז ע"א, תוס' ד"ה ולא חסרה.

ואילו שאר הגהותיו של הגר"א נובעות מעיונו ומהכרעותיו הלשוניות, הפרשניות וההלכתיות.

נספח (להערה 33)

בדפוסים שאחרי דפוס וינה תקס"ז אנו מוצאים עוד ארבע מהדורות עיקריות אחרות של הגהות הגר"א, הנבדלות בדרכים שונות מן הדפוס הראשון וזו מזו:
(1) בדפוס וינה תקצ"ד (רבינוביץ, לעיל [הערה 36], עמ' קלג, רשם: תקצ"ג!) מופיעות ההגהות בגליון התחתון של הדף, ובלשונות עריכה אחרים. לדוגמא:

דפוס ראשון	וינה תקצ"ד
'דאם לא כן כהדא דתניא נמחק'	'מן סיפא עד זאת יש למחוק'
(ע"א, שו' 1-2)	(ב ע"ג, אות ג)
'שירצו יעשו נמחק יעשו נ"ב יביאר'	'תחת מלת יעשה צ"ל יביאר'
(שם, 3)	(שם, אות ט)
'מודין נמחק ומקיים נוסח ס"א'	'מלת מודין יש למחוק ולקיים
(שם, 4-5)	נוסחת ס"א' (ב ע"ד, אות כ)

נוסח זה מופיע גם בדפוס וינה תר"ב, אלא ששם חזרו לנסח אחרת מקצת מן ההגהות, ובצורה הקרובה יותר למקור. למשל, בדוגמא הראשונה שהובאה לעיל, הנוסח כאן הוא: 'דלא כן כהדא דתני' יש למחוק' (ב ע"ג, אות ג) והשווה עוד:

דפוס וינה תקצ"ד	דפוס וינה תר"ב
'מן על עד אתא יש למחוק'	'צ"ל שהוא נוטל וא' לד"ת נמחק
(ג ע"ב, אות ת)	על דעת' דרב לר"מ ג' קלכונות'
	(שם. וכך בדפוס ראשון ע"א, 19-20)
'מן וגבי עד התיבון יש למחוק' (ד ע"ג, אות ד)	'צ"ל ואינו בא נקבה התיבון והכתיב
	והשאר יש למחוק' (שם. קרוב
	לנוסח הדפוס הראשון, שם, 36)

במקום אחד החזירו בדפוס תר"ב הגהה שנשמטה בדפוס תקצ"ד. ראה ה ע"ד, אות ח: 'כצ"ל אמר אלא כדי שישתה לא שישתכר אם שתה כו'. וכך הוא בדפוס ראשון, ע"א, 53.
ואילו בדפוס וינה תרכ"ד הדפיסו את ההגהות בסוף המסכת, עם הלימות המתאימות, על-פי הנוסח שבדפוס וינה תקצ"ד, אלא שלעיתים יש ביניהם שינויי לשון קלילים. לדוגמא:

דפוס וינה תקצ"ד	דפוס וינה תרכ"ד
'צ"ל הן נקרא'	'צ"ל הן נקרא'
	'צ"ל יביאר'
	(שם, ט)

דפוס וינה תקצ"ד	דפוס וינה תרכ"ד
'צ"ל באדר השני אין נוהגות'	'צ"ל אינן נוהגות'
(ב ע"ד, אות ל)	
'שתי תיבות הללו מיותרות'	'תיבות אצלו ציון מיותרות'
(שם, צ)	
'תחת ריבה צ"ל נאה'	'צ"ל נאה תחת ריבה'
(יב ע"ג, אות ח)	

מדפוס זה נשמטו בטעות כמה הגהות שישנן בדפוס תקצ"ד. כגון: 'צ"ל אמר רב אבדימי דמן נחות' ויאות' (ו ע"א, אות ב), 'צ"ל אמר רבי אין רואה את כו' (ז ע"ג, אות ט), 'ב' תיבות אלו יש למחוק' (ז ע"ד, אות ל). הגהות אלה כולן חסרות בדפוס וינה תרכ"ד. וראה עוד י ע"ג, הגהות ד-ו; יא ע"ג, הגהות ח-ט (ההשמטה בכולן מחמת הומיוטליטון).

ואף שנוסח דפוסים אלה כולם הוא נוסח דפוס אמשטרדם ד (ראה לעיל, עמ' 102), הם מביאים את הגהות הגר"א כמות שהן לנוסח דפוס אמשטרדם ב (ראה לעיל, עמ' 101) וזאת אף שהדברים כבר תוקנו בידי המגיהים של דפוס אמשטרדם ד באופן עצמאי. לדוגמא: 'מפני [דרך הכבוד]'. כך הוא בפנים (בדפוס וינה תקצ"ד, למשל: ג ע"א, שו' 28), ואף-על-פי-כן בהגהות, אות ז: 'צ"ל מפני הכבוד'. וראה לעיל, ריש הערה 73. ואיני יודע מי היו עורכי ההגהות בדפוסים האלה.

(2) בדפוס למברג 1862 (תרכ"ב/ג), הוצאת מענקיש, ההגהות הן על-פי הדפוס הראשון, אלא שהמדפיסים הכניסו בין סוגריים מרובעים אותן הגהות שבאו מתוקנות בתוך הטקסט. ללא הגהות הגר"א, שכן נוסח הפנים שם הוא נוסח הרא"ף. והעירו בסופן: '[כל הגהות הגר"א המוקפין בשני חצאי מרובע כזה] [] סובבים על נוסחת הבבלין'. כלומר, שכירושלמי הנוסח מתוקן מעיקרא, ואינו טעון הגהה.

אחרי ההגהות הדפיסו שם מדור נוסף תחת הכותרת: 'הגהות הגר"א מירושלמי אשר לא נמצאו בבבלי'. מדור זה לקוח מהגהות הגר"א של דפוס וינה תקפ"א, שבעריכת ר' ליוזר שטייניץ (ראה להלן בהמשך, סי' 4). לעיתים העתיקו אותן מלה במלה, ולעיתים ניסחו בשינויים קלים, אבל אין כל ההגהות האלה חדשות. לדוגמא, ההגהה הראשונה: 'ר' כך היה מעשה צ"ל לא כך היה מעשה', ישנה בהגהות הגר"א שבדפוס ראשון (ע"א, שו' 45), וישנה גם לעיל בדפוס זה גופו.

(3) מהדורה אחרת לגמרי של הגהות הגר"א נמצאת בבבלי דפוס קאפוסט תקע"ח (אצל רבינוביץ, לעיל [הערה 36], עמ' קל, רשום: תקע"ז. ושםא היו שם שתי הדפסות של המסכת), וילנא תקצ"ח, וילנא תרכ"ב (הוצאת ראם), ז"טומיר תרכ"ד, וורשא תרכ"ה, וורשא תר"ל, וילנא תרס"ב (הוצאת ראזענקראנץ ושריפטזעטצער) ועוד. מהדורה זו היא מקוצרת ושונה מאוד מזו שבדפוס ראשון. הבדיקה מעלה, שהיא נערכה על-פי ההגהות שבתקלין חדתי (=ת"ח; ראה לעיל, עמ' 103 ואילך). שכן היא הולכת לפי סדר 'נוסחות ישנות' שלו; אלא שבמקום להביא את הנוסח הישן המשובש, היא מציעה את נוסח הגאון. ולפעמים הלשון בהגהות אלה היא לשונו של ת"ח, למשל: 'תני אין מעברין כו' הרי זו מעוברת ל"ג' (פ"א ה"ב); כך גם בערך בת"ח, ב רע"ב: 'תני אין כו' עד מעוברת ל"ג לה'; וכו' שם לא ציין כלום. נמצא מביא דבר שאינו מסוים כצ"ל: (ופי' וקשיא לר"ל) (שם, ה"ה). לשון הפירוש הוא לשון ת"ח, ג ע"א, ד"ה ופריך לא. כמו כן הגהות שבאו משובשות בדפוס ראשון, באו כאן מתוקנות על-פי ת"ח. לדוגמא, פ"א ה"א: 'אבל ממחצית וגו' יד כלם שוה העשיר לא ירבה' (דפוס ראשון, ע"א, שו' 4), הנוסח כאן הוא: 'אבל יד כלם שוה העשיר לא ירבה ממחצית', וכן הוא

בת"ח (א ע"ב, 24–25). שם: 'אלו בן מי שקראה' (שם, שו' 6), אבל כאן לנכון: 'בן טו', וכן הוא בת"ח (ב ע"א, שו' 3).

אלא שהעורך השמיט כאן כמה וכמה הגהות. לדוגמא, פ"א ה"ה: 'אלא רישא כו' (ת"ח, ג ע"א, סי' א), והגר"א מוחק 'אלא' (ע"א, 10–11); פ"ב ה"ה: 'פגול' (ה ע"ב, סי' א); שם: 'הלכה אחת היא מן הנוזר' (שם, סי' ד), ועוד.

ונראה לי, שמהדורה זו של ההגהות נערכה על-ידי המגיה של דפוס קאפוסט, כשש שנים אחרי פרסום תקלין חדתי'ן במינסק תקע"ב. והטעם לכך הוא, שנוסח המסכת כאן הוא נוסח הק"ע, שהוא נוסח דפוס קראקא שס"ט של הירושלמי (ראה במאמרי: 'לתולדות הנוסח של מסכת שקלים', דברי הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות – מחקרים בתלמוד, הלכה ומדרש, ירושלים תשמ"א, עמ' 152) עם פירושו. משום כך התאימו את הגהות הגר"א, שנכתבו במקורן לנוסח ה'בבלי' של המסכת (ראה לעיל, עמ' 102), לנוסח הירושלמי של ק"ע, ואילו שאר הדפוסים הנוכרים נגררו אחרי מהדורה זו, אף-על-פי שנוסחם הוא הנוסח ה'בבלי'.

ויש להעיר כאן, שבמסכת ברכות דפוס קאפוסט תקע"ו לא נדפסו הגהות הגר"א. הן התחילו להופיע שם החל ממסכת שבת תקע"ז, בעמוד הפנימי של השער. והוסיפו בשער מכאן ואילך: 'גם הוספנו הגהות מהרב הגאון המפורסם מוהר"ר אליהו מוויילנא זצוק"ל'. ואת ההגהות על מסכת ברכות השלימו בסוף מסכת עירובין, שנדפסה שם בשנת תקע"ז. והנה, אחרי ההגהות שבמסכת שבת באו הדברים הבאים: 'א"ה בהיות שראה ראיתי רוב הצמאון שצמאים עם ה' להגהות הנ"ל שנדפסו בע"מ וזין לכן העלתים על משבח [כך!] הדפוס שלי. והנה שמעתי מפה קדש הרב הגאון המפורסם זקן ויושב בשבת תחכמוני כש"ת מוהר"ר חיים מוואלאזין נ"י שההגהות הנ"ל נדפסו בשבש. לכן הוכרחתי לעיין בהם ולתקנם אך מי יוכל לבא אחר המלך ולירד לעומקו של הלכה לעמוד על דעת הגאון זצ"ל. לכן שמתי הגהותי תוך מרובעים ובאיזה מקום שהוכרחתי להג"ה הלשון העמדת הלשון כאשר מצאתי כתוב. ואשר הגהתי העמדתי לבדנה תוך מרובעים. ואם שגיתי אתי תלין'. מכאן יוצא, שמגיה זה תיקן את נוסח הגהות הגר"א בשאר המסכתות. מעתה סביר להניח, שהוא הוא שערך את ההגהות למסכת שקלים.

(4) הגהות הגר"א שבש"ס וילנא שקלים בבלי וירושלמי נדפסו לראשונה בירושלמי שקלים דפוס וינה תקפ"א, בהוצאת אנטון שמיד. הן שונות מהגהות הגר"א שבדפוס ראשון בלשונן ובחסר ויתר, ובאו עם פירושים מלוקטים מתקלין חדתי'ן. ערך אותן המגיה ליור ב"ר זלמן שטייניץ, ודבריו בעניין זה באו ב'התנצלות המגיה' שבסוף אותה מסכת, והריני מביאם כאן:

התנצלות המגיה

נפשי יודעת מאוד את כל העמל והתלאה אשר מצאתני בהדפסת ספרי ירושלמי האלה, כי לא לבד שמלאכת ההגה' היא אחת מעבודות הקשות אשר נפשו של אדם קצה בה כידוע לבקיאם במלאכה זו, העמים עלי האדון אנטון שמיד עוד מלאכה אחרת שהיא קשה ממנה, להעתיק ההגהות של הגאון רשכב"ה מו"ה אלי' ווילנא ז"ל על מסכת שקלים הנדפסות בש"ס בבלי, ולהעמיד גם הפי' בצידם מספר תקלין חדתי'ן אשר מקרוב יצא במדינת פולין חובר מא' מתלמידי הגאון ז"ל. ואני בפתחי הספר הנ"ל ועיינתי בו מעט, ראיתי כי הוא טוב טעם ודעת, כי הפנים נדפס עם גי' הגאון ז"ל, והנוסחאות הישנות נרשמו בחרך על הגליון, וסביב להפנים יחן הפי' הנקרא בשם תקלין חדתי'ן:

והנה אף אמנם ראיתי שיש בו טורח גדול, וכבד הדבר לחקור ולדרוש כל פעם אחרי דבריו המובלעים בין שאר פירושו, עכ"ז שמתי נפשי בכפי', ואמרתי אקרב אל המלאכה אף כי רבה היא ויעבור עלי מה, יען ראיתי

שיש בו תועלת מאד, כי הוא עשה את פירושו ע"פ ההגהות הנ"ל אשר על ידו המה מחוורים ומלובנים כשמלה חדשה, וה' הי' בעוזרי לגבור חיל ולבצע את מעשי אשר החילותי לעשות. ואולם בכל זאת לא נחה ולא שקטה רוחי בקרבי, כי יראתי לנפשי פן נלכדתי ח"ו, ונתתי פסול בקדשי שמים, והוצאתי מתחת ידי דבר שאינו מתוקן, לכך הראיתי הדברים לפני כבוד הרב המפורסם מו"ה נחום טריביטש נ"י מפראג, לתת משפטו עליהם אם זך וישר פעלי או לא, ושכחוני מאד, כאשר יעיד עלי בעצמו בספרו שלום ירושלים הנצמד אחר כל חלק וחלק בהדפסה זאת.

ועתה אודיעך משפט מלאכתי, ועל מה אדניה הטבעו א' כל הנוסחאות הנכונות של הגאון ז"ל כאשר מצאתים שם במס' שקלים דפוס פולין, העתקתים כאן על הגליון. ב' כ"מ שהרב בעל ת"ח מפרש דברי הגאון ז"ל העתקתי גם פירושו. אפס! רק קצהו תראה וכולו לא תראה, כי כל דבר אשר איננו נוגע אל הבנת הגהות הגאון ז"ל השמטתי, כי זולת זה יש לנו פירושים מספיקים מהר"א וק"ע ז"ל. וגם כ"מ שהרב בעל ת"ח מאריך בפלפולו ולא נשאר לי מקום בשולי היריעה להכיל את כל דבריו, כתבתי רק תוכן ענינו, והראיתי מקום להקורא לעיין בו.

ואני בכל כחי עבדתי את העבודה הזאת עד מקום שידי מגעת, שהדי במרומים! כי כמה פעמי נדדתי שנה מעיני, ועמדתי כמה שעות עד שבאתי אל תוכן כוונת הענין, אם מפאת השחתת הדפוס, אם מפאת כי מרחיב הרב המחבר בעל ת"ח את דבורו והולך בפלפולו בכל סוגיות הש"ס לכן אתה קורא האהוב! אם בכל זאת תמצא עוד איזה טעות, אל תחשביה לי לעון, כי עיני בשר לנו ושגיאות מי יבין, ואם תמצא מלאכתי חן בעיני המשכילים, והי' זה שכרי חלף עבודתי. וה' יגיה חשכי, ויאיר עיני בתורתו, לא אבוש ולא אכלם מעתה ועד עולם.

דברי המגיה

ליזר ב"ר זלמן שטייניץ.

דרך אגב, לשונו 'אם מפאת השחתת הדפוס' מלמד שהוא השתמש בדפוס הראשון של ת"ח, מינסק תקע"ב, שהוא דפוס רע למראה. והדברים מוכרחים מצד אחר, שהרי הדפוס השני של ת"ח הופיע בשטטין תרכ"ג, למעלה מארבעים שנה אחרי חיבור מהדורה זו של ההגהות.

ולסיכום: הגהות הגר"א מופיעות בנוסף לדפוס ראשון בארבע מהדורות שונות, ומכיוון שבכולן חלו ידי עורכים מאוחרים נוספים, נמשכנו במאמר זה אחרי נוסח הדפוס הראשון. שהוא המהדורה האוטנטית מכולן.

מפעלי המחקר של המכון למדעי היהדות באוניברסיטה העברית

במסגרת פרסומי מפעלי המחקר ראו אור לאחרונה:

פרסום מס' ג:

יאיר זקוביץ — אביגדור שנאן, מעשה ראובן ובלהה: בראשית לה 21–26 במקרא, בתרגומים העתיקים ובספרות היהודית הקדומה לסוגיה

פרסום מס' ד:

חגית מטריס "המעורר" — כתב עת ועריכתו

ההפצה בידי: "אקדמון", האוניברסיטה העברית בירושלים